# МОВА ПУБЛІЦИСТИЧНОГО І ХУДОЖНЬОГО ДИСКУРСУ

УДК 811.161.2’373.422

**Н. С. Голікова**

## СЕМАНТИЧНІ ТА ПРАГМАТИЧНІ МАРКЕРИ КОНТЕКСТУАЛЬНИХ АНТОНІМІВ У ХУДОЖНЬО-ЛІТЕРАТУРНОМУ ДИСКУРСІ

**Досліджуються комунікативно-прагматичні особливості антонімів у художньо-літературному дискурсі, визначаються семантичні та прагматичні їхні риси як маркери контекстуальних протилежностей.**

*Ключові слова: антонім, антонімія, семантика, прагматика, контекст, дискурс, художньо-літературний дискурс.*

**Исследуются коммуникативно-прагматические особенности антонимов в художественно-литературном дискурсе, определяются семантические и прагматические их черты в качестве границ контекстуальных противопоставлений.**

*Ключевые слова: антоним, антонимия, семантика, прагматика, контекст, дискурс, художественно-литературный дискурс.*

**The communicative-pragmatic peculiarities of antonyms are analyzed in the artistic-literatures discourse; their semantic and pragmatic characteristics as markers of contextual opposition are described in the article.**

*Keywords: antonym, antonymous, semantics, pragmatics, context, discourse, the artistic-literatures discourse.*

Факти навколишнього світу закріплено в мові відповідними одиницями, з-поміж яких вирізняються антоніми, що відображають відношення протилежності, або опозиції, як істотні відмінності реальних предметів, ознак, дій тощо. Антонімія – універсальне явище, властиве всім мовам світу. Його логічну основу створюють протилежні видові поняття, що становлять межу вияву якості (властивості), визначеної родовим поняттям: *гарячий – холодний* (температура), *важкий – легкий* (вага), *падати – підніматися* (вертикальний рух) тощо [4, с. 35–36].

**© Голікова Н. С., 2014**

Мовознавча наука, протягом кількох століть досліджуючи антонімію на теренах лексикології, розробила й закріпила термінологічно-поняттєву базу, що послужила підґрунтям для всебічної характеристики та класифікації антонімів передусім як лінгвальних складників розгалуженої системи, багато зусиль доклала для того, щоб виявити протилежні семи, які репрезентують та актуалізують опозиції антонімів у структурі їхніх лексичних значень як у мові, так і в мовленні (тексті). Вивченню антонімії як універсальної лінгвістичної категорії останнім часом присвятили свої праці Н. Векуа, Г. Кондратова, О. Лихачова, М. Полякова, О. Чернега, Т. Чурносова та ін. Однак сучасний поступ вітчизняної та світової лінгвістики потребує розроблення максимально найширшої аспектології протиставних відношень, реалізованих не лише в мові (статика), а й під час спілкування її носіїв (динаміка), адже саме в процесі комунікації помітними стають постаті мовців, які творять і сприймають інформацію про навколишній світ.

Мета цієї статті полягає в описі комунікативно-прагматичної специфіки антонімів, реалізованих у художньо-літературному контексті. Основним завданням наукової публікації є виявлення семантичних і прагматичних меж одних і тих самих контекстуальних опозитів, що в лінгвістичній прагматиці розглядається як загалом важлива проблема сучасної науки.

Традиційно антонімічні пари виділяють у лексико-семантичній системі мови, хоч саме явище антонімії може бути представлене в межах лексико-семантичних варіантів одного багатозначного слова (енантіосемія), є основою для формування протилежних змістів граматичних форм, синтаксичних конструкцій, а також оксиморонів – словосполучень, у яких лексичні значення компонентів зазвичай протиставлені однією парою сем. Протилежність спостерігається і в системних відношеннях фонем, що закріпилися в лінгвістиці терміном «опозиції фонем», вона характеризує зв'язки деяких морфем та службових слів, є одним із засобів утворення контрастивів як стилістичних фігур тощо.

Мовні антоніми – це найпростіша лексико-семантична мікросистема, що включає всього дві лексеми, у структурі значень яких об'єктивно й постійно протиставляються диференційні семи, об'єднані зазвичай однією інтегральною семою. Наприклад: *ніч – день* (доба), *весна – осінь* (рік), *широкий – вузький* (простір), *тонкий – товстий* (розмір), *високо – низько* (напрямок) тощо.

Наявність у двох знаків-антонімів відношення протилежності зазвичай не обмежується лінгвальною парадигмою, об'єктивно закріпленою в свідомості мовців. Опозити (антоніми) часто виникають у контексті (мовленні), де слова вживаються в переносних та інших значеннях, які у зв'язку із ситуацією або задумами спілкувальників набувають протилежних сем через актуалізацію нової інтегральної семи. Наприклад: *...а в мене тільки вічні терзання: виграємо чи програємо,* ***переможемо*** *чи* ***прогоримо*** [3, с. 167]. Виділені контекстуальні антоніми створюють опозицію на основі інтегральної семи 'результат дії', яка протиставляється в лексичних значеннях слів диференційними семами 'перемога' – 'поразка'. А в реченні «***Голос*** *у неї був соковитий, владний, зовсім не те, що* ***жебоніння*** *містера Ора»* [3, с. 135] неважко впізнати мовні синоніми, що змінили в художньому творі свою первинну функцію й розвинули контекстуальну протилежність на основі актуалізації родової семи 'ступінь вияву опредметненої дії', створивши опозитивну пару *голос – жебоніння.*

Сучасне мовознавство, орієнтуючись на антропоцентризм як пріоритетний напрям вивчення лінгвальних одиниць, вочевидь розширює аспектологію антонімів. Усе частіше лексеми-протиставлення аналізують з позицій комунікативної, когнітивної, прагматичної тощо лінгвістик. Лінгвістична прагматика, зокрема, досліджуючи використання й функціонування мовних знаків у процесі комунікації у зв'язку з інтерактивністю (взаємодією) учасників цього процесу – мовця й адресата, поєднує увагу до мовних засобів з їх проектуванням на особистісні чинники спілкування та складники комунікативної ситуації [5, с. 610]. У такий спосіб на сьогодні не зовсім сформована, але надзвичайно перспективна маргінальна галузь лінгвопрагматика, спираючись на теорію традиційних та інноваційних мовознавчих наук, розроблює власні основи аналізу різних чинників (соціокультурних, ситуативно-поведінкових, статусних тощо) комунікативної взаємодії суб'єктів і їхнє ставлення до мовно-знакових засобів, що використовуються спілкувальниками в процесі обміну мовленнєвими актами – одиницями нормативної соціомовної поведінки в межах прагматичної ситуації [1, с. 286].

До найважливіших категорій мовної комунікації, крім мовленнєвих актів, що лежать в основі взаємодії суб'єктів, відносять

поняття дискурсу, який у найширшому розумінні асоціюється з усіма виявами комунікації, є результатом моделювання структур знань, що забезпечують стратегічне планування, перебіг і контроль комунікації, дію механізмів комунікативної компетенції, регуляцію процесів інтерактивності тощо [5, с. 611]. Представники різних наукових напрямів, відзначаючи багатоаспектність змісту та форм дискурсу, по-різному його трактують. У нашому дослідженні спиратимемося на інтегровану дефініцію поняття, сформульовану К. Серажим: дискурс – це складний соціолінгвістичний феномен сучасного комунікативного середовища, який, по-перше, детермінується його соціокультурними, політичними, прагматично-ситуативними, психологічними та іншими чинниками, по-друге, має «видиму» – лінгвістичну (зв'язний текст чи його семантично значущий та синтаксично завершений фрагмент) та «невидиму» – екстралінгвістичну (знання про світ, думки, настанови, мету адресанта) структуру і, по-третє, характеризується спільністю світу, що «будується» впродовж розгортання дискурсу автором та інтерпретується його слухачем або читачем [6, с. 12–13].

Отже, писемну форму дискурсу найчастіше пов'язують із поняттям тексту, що постає як «вичерпаний», «зупинений» дискурс. Як відомо, одним із найдавніших дискурсів/текстів є художньо-літературний, у якому постійно взаємодіють автор і читач як адресант і адресат, причому перетворення тексту, створеного письменником, на дискурс здійснюють багато читачів, по-своєму використовуючи власні знання, досвід, відчуття та емоції. Головне – цього процесу автор не може ні спостерігати, ні контролювати, ні реально впливати на нього.

Незважаючи на відсутність безпосереднього контакту між автором і читачами, комунікативний вплив адресанта на численних адресатів є очевидно позитивним, якщо автор-письменник бездоганно володіє мовою як системою і вміє індивідуалізувати кожну лінгвальну одиницю у своєму тексті, викликаючи до неї відповідне ставлення й оцінки реципієнтів. Лінгвістична прагматика, як і комунікативна лінгвістика, частиною якої вважають її більшість дослідників, розглядає антоніми як один із фрагментарних засобів успішної, ефективної комунікації суб'єктів, відображеної в художньо-літературному мікротексті. Дискурсивні опозити, що відзначаються творчим та індивідуальним характером,

у художньо-літературному тексті набувають актуального смислу й конкретизують системне значення своїх мовних еталонів, подеколи змінюючи свій лексико-семантичний статус. Вони допомагають адресантові адекватно донести до адресата потрібну інформацію, викликати з боку останнього очікувану реакцію.

Видатний український белетрист П. Загребельний, творчий доробок якого послужив джерельною базою для розв'язання намічених нами проблем у дослідженні, є саме тим письменником, який завжди досягав творчого олімпу завдяки слову. У його романах усі художньо-виражальні засоби, зокрема й антоніми, випромінюють потужну енергію, вони запрограмовані талановитим автором як фактори комунікативного впливу на адресатів-читачів. На нашу думку, у літературній спадщині митця чи не найвищим семантико-прагматичним потенціалом наділені численні антоніми, органічно вписані пером П. Загребельного в текстову палітру роману «Безслідний Лукас». Реалізація в романі антонімічних відношень контекстуальними опозитами вражає строкатістю їхніх змістів і форм, прагматичних смислів і функцій. Факти засвідчують, що ввесь загал авторських протиставлень об'єктивно диференціюється на лексичні й синтаксичні (структурний рівень), мовно-семантичні та мовленнєво-семантичні (змістовий рівень), оксиморони й енантіосеманти (структурно-змістовий рівень). І всі вони, безперечно, наділені специфічними прагматичними смислами, які читач має розкрити з подачі письменника по-своєму.

Твір привертає неабияку увагу читача передусім назвою-оксимороном «Безслідний Лукас»: Лукас – це ім'я людини, яка, пересуваючись у просторі (основний зміст), виконуючи якусь роботу (вторинний зміст), зазвичай залишає після себе реальний слід чи результат певної діяльності, як і будь-яка інша людина. Однак автор присвоїв Лукасові атрибут *безслідний*, що своїм заперечним префіксом *без-* перекреслює не лише наявність семи 'слід, відбиток' у значенні прикметника, а й під сумнів ставить присутність самого юнака, який не може жити, творити, не залишаючи «слідів». Лексико-семантичний аналіз заголовка водночас підштовхує читача до виявлення інших його смислових відтінків, найперше прагматичних, пов'язаних із комунікативними завданнями адресанта, який, користуючись різноманітними вербальними засобами, зокрема антонімічними, послідовно втілює їх у романі,

досягаючи відповідної реакції й оцінки з боку адресатів. Варто щодо цього звернути увагу на початкове та заключне речення твору: *Лукаса переслідувало відчуття, ніби за ним стежать* [3, с. 6] і *Його шукали довго* [3, с. 397]. На перший погляд, змісти конструкцій близькі, однак у романі вони послужили своєрідною протиставно-смисловою рамкою, у межах якої розгортаються всі події – від нашого знайомства з головним героєм на початку твору до його зникнення у фіналі: *Лукаса не було. Не було слідів. Нічого* [3, с. 397]. Загальна семантична структура кінцівки твору є об'єктивно прозорою, але в кожного читача вона викликає низку оцінно-смислових відтінків, які адресати оформлюють для себе у вигляді запитань на кшталт: *Лукас зник? Він утік? Сховався? Його немає серед живих?* тощо.

Отже, виступаючи компонентом мовленнєвого акту (актів), антонімічне протиставлення будь-якого структурно-змістового характеру виконує одне або кілька комунікативних завдань, спрямованих передусім на запланований одним спілкувальником (або й двома, багатьма) результат. Такий прийом мовного спілкування, надзвичайно популярний у художній літературі, повсякчас використовує і П. Загребельний. Виконуючи роль адресанта, письменник скрупульозно добирає кожне слово, щоб створити оригінальний текст, який має викликати в читачів (адресатів) низку індивідуальних вражень та емоцій, не порушуючи задум автора. Наприклад, нанизуючи три антонімічні пари в одному реченні «*Лукас дивився на нього і не міг збагнути, чи він* ***товстий чи тонкий***, ***високий чи низький***, ***примітний чи сірий***, *як замазка»* [3, с. 132], письменник у романі «Безслідний Лукас», з одного боку, намалював портрет цілком ординарної, «середньої» людини, а з іншого – викликав інтерес читачів до літературного героя, примусивши їх створити у власній уяві образ конкретного чоловіка із загалом невиразними параметрами фізичного тіла, але такого, що в кожного адресата має свою форму голови, колір волосся, вираз очей тощо.

Незважаючи на те, що авторські антоніми наділено низкою органічно вмотивованих і взаємопов'язаних якостей (аспектів) – структурних (формальних), змістових (семантичних), функційних, прагматичних, соціокультурних тощо, розуміємо, що для контекстуальних опозитів найважливішими є семантичні та прагматичні їхні ознаки, межу між якими часом провести дуже складно.

Адже читач, на перший погляд, сприймає лише зміст написаного тексту (і це кожен добре усвідомлює), однак він не завжди помічає того, як, виконуючи роль реципієнта, постійно оцінює зміст літературного твору загалом, його фрагментів чи окремих конструкцій та їхніх складників зокрема, а також аналізує вчинки героїв, їх спілкування з іншими персонажами тощо, порою змінюючи своє ставлення до змісту прочитаного (це буває тоді, коли твір кілька разів перечитується), і в такий спосіб у своїй свідомості обов'язково трансформує текст на дискурс.

Останнім часом такі важливі питання щодо сприйняття змісту тексту у зв'язку зі стрімким розвитком лінгвопрагматики помітно актуалізувалися. У працях багатьох дослідників спостерігаємо спроби деталізувати відмінності між семантикою та прагматикою контекстуально реалізованих одиниць і категорій природної мови. По-своєму до розв'язання цієї проблеми підходять як зарубіжні, так і вітчизняні прагмалінгвісти, зокрема Ф. Бацевич, Є. Григор'ян, Дж. Ліч, О. Падучева, Р. Познер та ін. Однак найпершими «розвели» завдання семантики та прагматики американські вчені Ч. Пірс і Ч. Морріс, які на рубежі XIX–XX ст. стали засновниками семіотики. У науці про знакові системи, включаючи й мовну (лінгвосеміотика), вони намітили три розділи: семантику, прагматику та синтактику. Семантика повинна вивчати відношення знаків до їхніх об'єктів, прагматика – до їхніх інтерпретаторів (у нашому випадку мовців), а синтактика – відношення знаків один до одного [7, с. 5].

Представники сучасної лінгвопрагматики намагаються провести чітке розмежування семантики та прагматики в мовознавчому описі, вбачаючи в семантичному аналізі виявлення компонентів значеннєвої структури одиниць конкретної мови, що може бути кількісно виявленим, а в прагматичному – встановлення корпусу прагматичних смислів для тих самих одиниць, що принципово не підлягає кількісному охопленню [2, с. 27]. На думку Ф. Бацевича, О. Падучевої, семантика вивчає значення, що виражені в кожній мові конвенційно, тобто за допомогою немотивованих мовних знаків; прагматика – це не конвенційні «прирощення» до мовних знаків у комунікації [2, с. 29].

Спираючись на думку вчених про те, що, розрізняючись, семантичні та прагматичні правила породження висловлення діють одночасно, спробуємо провести відповідне маркування

контекстуальних антонімів у романі П. Загребельного «Безслідний Лукас». Наприклад, у синтаксичній конструкції «*– Можете собі уявити, – казав професор, – я –* ***фізик****, а Елінор –* ***актриса****!»* [3, с. 7] протиставленими є лексеми *фізик – актриса*, що зазвичай не мисляться як антонімічна пара, хоч у поданому контексті, без сумніву, вони функційно опозитивні. Семантичний їх аналіз уможливлює об'єктивне виявлення інтегральної семи «рід заняття», що й покладена в основу контекстуальної опозиції. Крім того, у структурі значень цих слів виділяємо й низку протиставлених диференційних сем: 'наука' – 'мистецтво', 'точність' – 'образність', 'логічне мислення' – 'асоціативне мислення' тощо. Корпус прагматичних смислів складається із вражень читачів про описану ситуацію. Він не може бути остаточно й однозначно встановленим реципієнтами, хоч і прогнозується автором. На нашу думку, в аналізованому контексті протиставлення *фізик – актриса* актуалізує прагматичний смисл захоплення батька своєю донькою, що підсилено наступним реченням: «*Світ перевернувся, але як прекрасно перевернувся!»* [3, с. 7]. Текстотворчі функції антонімів в аналізованому висловленні виводять на перший план і прагматичні компоненти 'гордість за доньку', 'позитивні емоції' тощо.

Семантичну і прагматичну межу ще цікавіше проводити тоді, коли контекстуальні опозити не відповідають мовним нормам, структурно урізноманітнюючись не лексичними, а синтаксичними виявами. Таких протиставлень у романі «Безслідний Лукас» ми виявили найбільше. Наприклад, у реченні «*Від матері Пат успадкувала гнучкість тіла і жвавість помислів, батько подарував їй зовнішність: зріст, колір волосся і шкіри, тембр голосу,* ***вміння дивитися, не дивлячись, висловлювати ставлення, не мовлячи й слова»*** [3, с. 71] опозитивну функцію виконують компоненти виділених словосполучень. Семантична характеристика тут може бути зведена до виділення лише однієї родової семи в поєднаннях повторюваних чи синонімічних слів, що в структурі значення другого складника перекреслюється заперечною часткою *не*. У такий спосіб і прочитується антонімія: «зорове сприйняття» – «відсутність зорового сприйняття», «говоріння» – «мовчання». Формування прагматичних смислів у зв'язку з аналізованими контекстуальними протиставленнями в кожного адресата скрупульозніше, воно більш диференційоване. Враження від прочитання синтаксичних антонімів можуть скластися у відкритий ланцюжок як позитивних,

так і негативних прагмасмислів на кшталт: ‘красива зовнішність’, ‘жіночність’, ‘гордовитість’, ‘зарозумілість’ тощо.

Багатим семантико-прагматичним потенціалом наділено й інші найрізноманітніші контекстуальні антоніми, надзвичайно влучно, по-загребельнівськи оригінально поєднані в опозиції в численних конструкціях роману «Безслідний Лукас». Усі без винятку авторські протиставлення демонструють чітко організовану семантичну структуру, вони створюють і низку прагматичних відтінків, які викликають індивідуальну оцінку читачів-реципієнтів, що забезпечує постійну інтерактивність письменника та адресатів, яким П. Загребельний залишив у спадок свій неоціненний труд.

Отже, спроба проведення семантичного та прагматичного маркування контекстуальних антонімів на основі роману П. Загребельного «Безслідний Лукас» переконує в тому, що, по-перше, антонімія в художньо-літературному дискурсі – явище поширене й актуалізоване, по-друге, контекстуальні антоніми ще й досі потребують класифікайного уточнення, по-третє, у сучасній науці існує нагальна потреба у виявленні та відмежуванні різних аспектів антонімії, зокрема таких близьких і водночас неповторних, як семантичний і прагматичний.

## БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Бацевич Ф. С.** Вступ до лінгвістичної прагматики / Ф. С. Бацевич. – К.: Академія, 2011. – 304 с.
2. **Бацевич Ф.** Нариси з лінгвістичної прагматики: монографія / Флорій Бацевич. – Львів: Паїс, 2010. – 336 с.
3. **Загребельний П.** Безслідний Лукас / П. Загребельний. – Х.: Фоліо, 2003. – 400 с.
4. **Лингвистический** энциклопедический словарь [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М.: Сов. энцикл., 1990. – 686 с.
5. **Селіванова О. О.** Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: підруч. / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля–К, 2008. – 712 с.
6. **Серажим К.** Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність: монографія / К. Серажим. – К.: Видавець Паливода А. В., 2010. – 352 с.
7. **Сусов И. П.** Лингвистическая прагматика [Електронний ресурс] / И. П. Сусов. – Режим доступу: http://www.homepaqes. tversu.ru

*Надійшла до редколегії 26.03.2014*